

Duitse wegen in Den Haag. Johannes Visscher en de “südafrikanische Propaganda” in de Eerste

Wereldoorlog

German paths in the Hague. Johannes Visscher and the “südafrikanische Propaganda” during World War I.

PAWEŁ ZAJAS

Department of Dutch and South African Studies, Faculty of English

Adam Mickiewicz University, Poznań

Navorsingsgenoot, Departement Afrikaans en Nederlands

Universiteit van Pretoria

zajas@wa.amu.edu.pl

Paweł Zajas

Paweł Zajas is als hoogleraar Algemene Literatuurwetenschap en Nederlandse Letterkunde verbonden aan de Vakgroep Nederlandse en Zuid-Afrikaanse Studies van de Adam Mickiewicz Universiteit in Poznań (Polen) en als *research fellow* aan de Universiteit van Pretoria. Zijn huidige onderzoek gaat over cultuurpropaganda, cultuurbeleid, de Pools-Duitse en Nederlands-Duitse culturele transfer in de Eerste Wereldoorlog, alsook de literatuursociologie (vertalingen van de Nederlandse en Poolse literatuur in de uitgeverij Suhrkamp). Recent publiceerde hij o.a. “Polen, Duitsland, Vlaanderen. Over Eugen Diederichs, Anton Kippenberg en de Poolse vertaler van George Eekhoud in de Eerste Wereldoorlog” in *Zacht Lawijd* (2014) en “Der ‘militarisierte’ Buchhandel? Die deutsche Übersetzungsliteratur im Ersten Weltkrieg” in *Acta Germanica* (2014).

Paweł Zajas is currently professor of literary theory and history of Dutch literature in the Department of Dutch and South African Studies at the Faculty of English at Adam Mickiewicz University in Poznań (Poland) and *research fellow* at the University of Pretoria. Lately, he has worked on the cultural propaganda and cultural policy, cultural transfer during WWI and the sociology of literary transfer (translations of Dutch and Polish literature in the Suhrkamp publishing house). His recent publications include: “Polen, Duitsland, Vlaanderen. Over Eugen Diederichs, Anton Kippenberg en de Poolse vertaler van George Eekhoud in de Eerste Wereldoorlog” in *Zacht Lawijd* (2014) and “Der ‘militarisierte’ Buchhandel? Die deutsche Übersetzungsliteratur im Ersten Weltkrieg” in *Acta Germanica* (2014).

ABSTRACT

German paths in the Hague. Johannes Visscher and the “südafrikanische Propaganda” during World War I.

On August 3rd and 4th, when the German Empire declared the state of war with France and the UK, German diplomatic services expressed their concern for the fate of the white inhabitants of the colonies and suggested that its overseas dominions should remain neutral. Nevertheless, Germany was inconsistent in this respect, and hoped for extending its colonial possessions in the

new political situation. Moreover, the colonial aspirations of Britain left no illusions as to the possibility of peace preservation in the colonies. The modest German military powers in the overseas dominions involved the Schutztruppe or police divisions which mostly comprised coloured soldiers and were not designed for warfare. German South-West Africa, which constitutes the central reference point for this paper, was equally poorly prepared for military defence. German authorities believed that the Boers, minding the consequences of the Second Boer War, would refuse to join the Entente. However, when on July 7th 1914, the British government requested general Louis Botha to take over the German radio transmitters in Lüderitz and Swakopmund, Botha concurred. The attack launched by the South African army inevitably led to the surrender of the Germans. Indeed, the German forces, unable to withhold the attack any longer, surrendered on July 9th 1915.

The government in Berlin realised that winning South West Africa back, might prove impossible, regardless of the course of war in Europe. By the same token, the future of the German diamond companies, united in a consortium called Diamantenregie since 1909, depended on the developing political constellation in the Union of South Africa. Since 1915, German authorities have launched a subtle diplomatic game aimed at winning the support of the South African elites and the public opinion of the country. The neutral Netherlands were the main stage of this long-term post-war policy. Due to the historical connections to South Africa, the Netherlands played an important role as a cultural and political mediator. Some members of the Dutch elites – writers, journalists, politicians – still held the pro-Boer and anti-English position when WWI broke out. This position encouraged the involvement of the Dutch elites in the German incentives regarding cultural propaganda. Such actions were designed to foster a positive image of Germany as a natural ally of the Boers. This was achieved by supporting the Afrikaner circles which were negative about the policy of Botha and Smuts, underlining the independence of the Boer republics and emphasising the significant role of the Afrikaans language (as a counterbalance for English). Altogether, this was designed to serve as a fruitful basis for the post-war relations between Germany and South Africa.

*This paper offers insights into the so far unpublished correspondence of the main actors of the contemporary field of German cultural propaganda (Kultur- und Kunstpropaganda). The main person under investigation is Johannes Visscher, a Dutch journalist and expert on South Africa. As editor of the journal *Hollandsch Zuid-Afrika*, published by *Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereniging (NZAV)*, Visscher was employed by the German diplomatic services in the years 1915–1918. As part of the activities financed by *Reichskolonialamt*, Visscher shaped the image of Germany in the South African press and the pro-German image of South Africa in the Dutch press.*

KEY WORDS: WWI, cultural propaganda, South Africa, cultural transfer, Johannes Visscher, German South-West Africa, *Hollandsch Zuid-Afrika*, *Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereniging*.

TREFWOORDEN: de Eerste Wereldoorlog, cultuurpropaganda, Zuid-Afrika, cultuurtransfer, Johannes Visscher, Duits Zuid-West-Afrika, *Hollandsch Zuid-Afrika*, *Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereniging*.

OPSOMMING

Johannes Visscher, een Nederlandse journalist, politicus en voortrekker van de Nederlandse arbeidersbeweging, redigeerde vanaf 1909 het tijdschrift “Hollandsch Zuid-Afrika”, een uitgave van de in 1881 gestichte *Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereniging (NZAV)*, de oudste op Zuid-Afrika gerichte organisatie in Nederland. Vanaf augustus 1915 tot december 1918 stond Visscher ook in nauw contact met en handelde in opdracht van de Duitse diplomatieke dienst in het kader

van het door het Duitse gezantschap in Den Haag en het Berlijnse Reichskolonialamt opgerichte project “südafrikanische Propaganda”. Het Persbureau van de NZAV werd door hem geïntegreerd in de semiofficiële “Hilfsstelle” van het Duitse gezantschap met als doel de Zuid-Afrikaanse pers over de situatie in Europa en de Nederlandse pers over Zuid-Afrika “deutschfreundlich” te informeren. Deze bijdrage is gewijd aan dit onbekende hoofdstuk in de geschiedenis van de Duits-Nederlands-Zuid-Afrikaanse betrekkingen in de tijd van de Grote Oorlog.

1. JOHANNES VISSCHER: SOCIALISME, MARXISME EN ZUID-AFRIKA

In zijn bijdrage “Van huistafel tot website” schetst Bart de Graaff de geschiedenis van het *Maandblad Zuid-Afrika*, een uitgave van de in 1881 gestichte Nederlands Zuid-Afrikaanse Vereniging (NZAV), de oudste op Zuid-Afrika gerichte organisatie in Nederland. In het *Maandblad*, dat tegenwoordig tien keer per jaar verschijnt, komen politieke, economische en culturele ontwikkelingen in Zuid-Afrika aan bod. Het tijdschrift geeft eveneens een goed overzicht van wat zich op het gebied van onderlinge betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika afspeelt. De ontstaansgeschiedenis van het in 1924 opgerichte *Maandblad* begint volgens de Graaff eigenlijk al in februari 1904. Want toen schreef de Nederlandse journalist M.P.C. Valter een brief aan het bestuur van de NZAV waarin hij om financiële steun vroeg voor een door hem gepland weekblad met als doel de sinds het eind van de Boerenoorlog wegwijnende belangstelling voor Zuid-Afrika aan te wakkeren. Zo verscheen in maart 1904, dankzij de ondersteuning van de NZAV, het eerste nummer van de *Zuid-Afrikaansche Post*, een blad waarvan het leven echter van korte duur was: Valter was om financiële redenen gedwongen de uitgave van het tijdschrift in 1909 te staken. Het kapitaal van de pas opgerichte Vereniging Zuid-Afrikaanse Stichting Moederland (ZASM) maakte het echter voor de NZAV-kring mogelijk, onmiddellijk met een nieuw tijdschrift te beginnen: in juni 1909 verscheen het eerste nummer van *Hollandsch Zuid-Afrika*. De eerste redacteur van het tijdschrift was Johannes Visscher (1872–1945).

Visscher was overtuigd socialist en liet dat ook duidelijk blijken. Zo leidde een diepgewortelde afkeer van Brits kolonialisme en imperialisme bij hem tot groot enthousiasme voor de opkomst van het Afrikaner nationalisme, gedragen door de in 1914 opgerichte Nationale Partij. Desondanks groeide *Hollandsch Zuid-Afrika* onder redactie van Visscher uit tot een serieus informatief tijdschrift, dat de politieke en economische ontwikkeling van (blank) Zuid-Afrika nauwgezet volgde. Daarnaast werd in korte berichten betrekkelijk veel aandacht besteed aan het wel en wee van de paar duizend Nederlandse immigranten in Zuid-Afrika en kwam ook de (Afrikaner) geschiedenis ruimschoots aan bod. Ten slotte was een prominente plaats weggelegd voor de opkomende Afrikaanse letterkunde, met schrijvers/dichters als Totius, C. Louis Leipoldt en Eugène Marais. (de Graaff 2012)

Johannes (roepnaam: Johan) Visscher wordt gerekend tot de voortrekkers van de Nederlandse arbeidersbeweging. Zijn politieke activiteit dateert al uit zijn schooljaren, toen hij onder het pseudoniem Philolaos artikels voor het sociaaldemocratisch tijdschrift *Recht voor Allen* publiceerde. Visscher studeerde in 1892–1893 rechten te Amsterdam, daarna redigeerde hij verschillende socialistische bladen en deed hij mee aan de ontkiemende anarchistische beweging (Morriën 1986:139). In 1897 besloot Visscher om naar Zuid-Afrika te emigreren. Een opmerkelijk moment in zijn leven was zijn deelname aan de Tweede Anglo-Boerenoorlog. In 1903 publiceerde hij *De ondergang van een wereld: historisch-oeconomische studie over de oorzaken van den Anglo-Boer oorlog (1899–1902): met een naschrift over de waarschijnlijke toekomst van Zuid-Afrika* waarin hij het conflict beschouwde als gericht tegen het Britse imperialisme. Visschers

tweede verblijf in Zuid-Afrika dateert uit 1904–1906. In Burgersdorp stichtte hij samen met F. Prins het blad *Zuidafrika*, waarvan alleen een paar nummers zijn verschenen; later was hij werkzaam op de redactie van *De Vriend des Volks* in Bloemfontein (Schutte 2014a:158; Kuitenbrouwer 2012:261). Samen met E.C. Godée Molsbergen redigeerde Visscher *Zuid-Afrika's geschiedenis in beeld* (1913), uitgegeven “onder toezicht van de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereniging”. In die tijd was hij al enige jaren redacteur van *Hollandsch Zuid-Afrika* en assistent-secretaris van de Zuid-Afrikaanse Voorschotkas, een stichting van de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereniging die als “geldschieder” was bedoeld voor “pogingen om stamverwante belangen en de Nederlandsche taal in Zuid-Afrika vooruit te helpen” (Gerstenhauer 1903:28), maar met name voorschotten verleende aan Nederlanders die naar Zuid-Afrika wilden emigreren. Daarnaast werd Visscher in 1907 medewerker van *De Tribune*, een weekblad van de marxistische oppositie binnen de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), en in 1909 nam hij deel aan het oprichtingscongres van de Sociaal-Democratische Partij (SDP).

Tijdens de Eerste Wereldoorlog – meldt het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* – kritiseerde Visscher “als internationalist de houding van de Tweede Internationale, was mederedacteur van het blad *De Internationale* en actief in de Revolutionair Socialistische Vereeniging (RSV) van Roland Holst” (Morriën 1986:139). Deze summier informatie over Visschers activiteiten in de oorlogsjaren werd uitvoerig uiteengezet door C.F.J. Muller (1990) en vervolgens aangevuld door Gerrit Schutte (2014a). Ze bestudeerden bronnen uit het archief van de NZAV en berichten over Visschers medewerking aan het Kaapse blad *De Burger* in de jaren 1915–1921.

H.A. Fagan, secretaris van het oprichterscomité van de Nasionale Pers, schreef op 9 januari 1915 een brief aan Johannes Visscher waarin hij op de afhankelijkheid van de nieuwe Kaapse krant van de nieuwsdienst Reuters wees; om deze te doorbreken zou een Afrikaans perskantoor met eigen Europese correspondenten in Nederland en Londen noodzakelijk zijn (Muller 1990:166). Visscher reageerde één maand later. Voor hem betekende Fagans aanbod een welkome financiering van zijn journalistieke activiteiten met betrekking tot Zuid-Afrika die hij in de laatste jaren zonder vergoeding had verricht. “Het is een ideëel doel – beklemtoonde hij – maar met praktische middelen. Koopmanschap is het niet, in zoover geenerlei winst wordt beoogt, en dat is in de huidige wereld wel iets zeldzaams. Meer betalen dan de waarde, zult gij dus nooit. En gij zult van Uw stichting iets beters, iets hogers maken, dan Z.A. op dat gebied ooit heeft gezien. Iets dat mij zeer zou verheugen, als het tot stand kwam” (Muller 1990:172). Fagan antwoordde Visscher pas op 7 mei en bood hem een contract aan voor zes maanden, voor een honorarium van 50 pond. Daarvoor moest Visscher elke week een mailbrief van 2 à 2,5 kolom en 2 of 3 korte kabelberichten opstellen, als aanvulling op het nieuws van het internationale en door de Engelsen beheerste persbureau Reuter (Muller 1990:173, Schutte 2014a:159).

Visscher nam dit voorstel aan en ging aan het werk. “Zes jaren lang – schrijft Schutte (2014a:159) – had *De Burger* kunnen rekenen op intense Nederlandse betrokkenheid bij het Afrikaner nationalisme. Zes jaren waarin Johannes Visscher, bijna wekelijks, de lezers van *De Burger* een Amsterdams venster op de wereld had geboden”. Toch bestond er in de NZAV-kring wel degelijk kritiek op Visschers teksten, zowel voor *De Burger* als in *Hollandsch Zuid-Afrika* en diverse andere Nederlandse bladen, in verband met de koloniale tendens van zijn teksten, zijn “standpunt als socialist” en zijn “al te duidelijke Duitsgezindheid” (Schutte 2014a:159; Muller 1990:177). Deze pro-Duitse houding bleef ook in Zuid-Afrika niet onopgemerkt. F. V. Engelenburg, redacteur van *De Volksstem* in Pretoria, zou hebben vermoed dat aan Visscher het geld “van een aan Engeland vijandige zijde wordt aangeboden” en staakte elke samenwerking met de Nederlandse correspondent (Muller 1990:174,176).

Dat Engelenburgs veronderstelling terecht was en Visschers “Amsterdamse venster op de wereld” drie jaar lang door de Duitsers werd gefinancierd bewijzen stukken uit het archief van het ministerie van buitenlandse zaken in Berlijn, een interessante aanvulling op het archivalische zelfportret van de NZAV. Vanaf augustus 1915 tot december 1918 stond Visscher in nauw contact met en handelde in opdracht van de Duitse diplomatieke dienst in het kader van het door het Duitse gezantschap in Den Haag en het Berlijnse Reichskolonialamt opgerichte project “südafrikanische Propaganda”. Het Persbureau van de NZAV werd door hem (naar alle schijn zonder medeweten van het bestuur van de NZAV alsook de redactie van *De Burger* en andere Zuid-Afrikaanse bladen) geïntegreerd in de semiofficiële “Hilfsstelle” van het Duitse gezantschap met als doel de Zuid-Afrikaanse pers over de situatie in Europa “deutschfreundlich” te informeren. Deze bijdrage is gewijd aan dit onbekende hoofdstuk in de geschiedenis van de Duits-Nederlands-Zuid-Afrikaanse betrekkingen in de tijd van de Grote Oorlog.

2. JOHANNES VISSCHER EN DE DUITSE PROPAGANDA IN NEDERLAND

2.1 Keizerlijk consulaat-generaal te Amsterdam

In augustus 1915 kreeg de Duitse vice-consul in Amsterdam, Hans Paul von Humboldt-Dachröden (1857–1940), Johannes Visscher op bezoek. Visscher bood een breed palet aan diensten: correcties op de Engelse “deutschfeindliche” berichtgeving in Zuid-Afrika, het informeren van de Zuid-Afrikaanse pers over de “ware” gang van zaken in Europa, over de Vlaamse kwestie (volgens richtlijnen van de Duitse *Flamenpolitik*) alsook over de handelsbetrekkingen tussen Duitsland en Zuid-Afrika. “Men zou kunnen zeggen – schreef von Humboldt aan de rijkskanselier Theobald von Bethmann-Hollweg – dat meneer Visschers wensen nogal veelzijdig zijn; ik denk echter dat het van grote waarde kan zijn door zijn bemiddeling met het nieuwe orgaan van de Nationale Partij in de Unie in verbinding te komen en het blad in de zin van Duitsland te beïnvloeden”.¹ Twee weken later kwam er bij het aanbod ook een financieel verzoek: de door de redactie van *De Burger* toegestane middelen zouden ontoereikend zijn geweest wegens hoge kosten van “kabelgrammen”, daarom vroeg Visscher de viceconsul om een maandelijks subsidie van 300 gulden die hem op proef voor drie maanden werd verleend. “Volgens mij – rapporteerde von Humboldt aan de rijkskanselier – zou het voor Duitse belangen in Zuid-Afrika van bijzondere betekenis zijn, als we er in zouden slagen de Boerenbevolking van onpartijdige berichten op de hoogte te brengen. (...) Omdat in de Unie van Zuid-Afrika nu de verkiezingen aanstaande zijn, lijkt het mij noodzakelijk, Botha’s verderfelijke invloed tegen te werken (...)”.² Visscher werd omschreven als een betrouwbare bemiddelaar, diens goede kennis van “de eigenaardigheden van de Boeren” (*Eigentümlichkeiten der Buren*) de gewenste resultaten garandeert.

¹ Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande (von Humboldt) aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 12.8.1915, R123034, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlijn (verder als PA AA) [Man könnte vielleicht sagen, dass Herr Visschers Wünsche etwas vielseitig sind, ich glaube aber, dass es von großem Wert sein würde, durch ihn mit dem neuen Organ der nationalistischen Partei in der Union in Verbindung zu kommen und auf dieses im deutschen Sinn einzuwirken.]

² Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande (von Humboldt) aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 26.8.1915, R123034, PA AA [Meines Erachtens würde es für die deutschen Interessen in Süd-Afrika von ausserordentlicher Wichtigkeit sein, wenn es auf diesem Wege gelänge, unparteiliche Berichte zur Kenntnis der Burenbevölkerung zu bringen. (...) Da in der Südafrikanischen Union die Wahlen vor der Tür stehen, ist es besonders nötig, dem verderblichen Einfluss Bothas entgegenzuarbeiten (...).]

Tijdens zijn proeftijd informeerde Visscher von Humboldt regelmatig over zijn journalistieke activiteiten. Zo zou hij in september 1915 o.a. vier brieven hebben gepubliceerd waarin hij op een “Duitsgezinde manier” (*deutschfreundliche Weise*) volgende onderwerpen behandelde: de Engelse overheersing op zee en de noodzakelijkheid dat deze door Duitsland wordt gebroken, de situatie aan het oostelijke front en de “bevrijding van de niet-Russische bevolking van het Russische Rijk” (*Befreiung der Nicht-Russischen Angehörigen des Russischen Reiches*), berichten over arbeidersbewegingen in verschillende Europese landen en met name in Duitsland, alsook een vergelijkende analyse van het Russische en het Duitse imperialisme.³ Bij het opstellen van zijn brieven maakte hij gebruik van hem uit Berlijn toegestuurde bulletins van de “Abteilung IIIb der Obersten Heeresleitung” en wekelijkse berichten van de “Zentralstelle für Auslandsdienst”, een in oktober 1914 opgerichte propaganda-instelling (vgl. Wilke 1993:95-157).

In dezelfde maand stuurde Visscher naar Zuid-Afrika, onder de dekmantel van een religieuze brochure, de pro-Duitse propagandistische publicatie van M.P.C. Valter *Louis Botha contra Generaal de Wet* (1915a), die bij een “betrouwbare prediker” (*an einen zuverlässigen Prediger*) van de Gereformeerde Kerk werd ondergebracht.⁴ M.P.C. Valter, de al genoemde initiatiefnemer van *De Zuid-Afrikaansche Post* en auteur van meerdere publicaties over Zuid-Afrikaanse kwesties (Valter 1915b, 1915c, 1918), pleitte al vóór de Eerste Wereldoorlog voor Nederlands-Duitse toenadering. Als redacteur van het weekblad *De Tijdspiegel* tekende hij in april 1910 een contract met het Auswärtige Amt en kreeg per kwartaal één duizend mark voor het schrijven van Duitsgezinde artikelen. In 1917 richtte hij het tijdschrift *De Buitenlandse Post* op met als doel Duitse belangen in Nederland te vertegenwoordigen (Eversdijk 2010:45-46, 297-299). Tot het einde van de oorlog diende Valter de Duitse diplomatieke dienst in Nederland en in Berlijn van advies inzake Zuid-Afrikaanse aangelegenheden.⁵

2.2 Keizerlijk gezantschap in Den Haag en de “südafrikanische Propaganda”

Visschers proeftijd in dienst van de Duitse generaal-consulaat in Amsterdam liep in november 1915 langzamerhand af. Von Humboldt, die de kosten verder niet zelf kon dragen, richtte zich daarom tot het keizerlijke gezantschap in Den Haag met de vraag Visschers pro-Duitse activiteit

³ Johannes Visscher aan Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande (von Humboldt), 2.10.1915, R123034, PA AA.

⁴ Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande (von Humboldt) aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 7.9.1915, R123034, PAAA. Botha werd door Valter afgebeeld als volksverrader die “niet of zeer slecht voor zaken van oorlog” zorgde, maar zich tegelijkertijd weidde “aan het werk van ontmoediging zaaien”. Valter had het verder over “grote mate van verwantschap tussen Afrikaners en Duitschers” en de alleen op “zuiver politieke gronden verklaarbare (...) verovering van het aan diamantgrond rijke Duitse gebied”. “De vernietiging van het Duitse koloniale staatsleven was – redeneerde Valter – van het standpunt der Hollandsche Afrikaners, die nog steeds de meerderheid der bevolking vormen, doch intellectueel tegenover de Engelschen in de minderheid zijn, eene grote onherstelbare ramp. Duitschers, gelijk Nederlanders, worden gemakkelijk aan de Afrikaners geassimileerd, dankzij de verwantschap op het stuk van taal, kerk en zeden en, voor wat de Duitschers betreft, ook van karakter. Het Dietsche bloed kan bijna onmisbaar heeten voor de opkomst van de Afrikaners-Nationaliteit.” In de slotpassages van zijn propaganda-brochure voorspelde Valter dat de militaire verovering van Zuidwest-Afrika “erger dan een Pyrrhus-overwinning” zou zijn; door een “natuurlijk proces van ineensmelting van Hollandsche Afrikaners, Nederlanders en Duitschers” zal “de binnenlandse vrede en vooruitgang gewaarborgd en de buitenlandse politiek der Unie voor vele tientallen jaren zeer zeker sterk beïnvloed en waarschijnlijk volkomen bepaald worden” (Valter 1915a:16, 30, 31, 37-38). In *Was generaal Botha in 1900 'n verrader?* (1916) bekriftiseerde H.D.J. Bodenstein Valters onthullingen over Botha’s rol in de Tweede Anglo-Boerenoorlog.

⁵ M.P.C. Valter aan Reichskolonialamt (Coert Held), 16.4.1918, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

te steunen. De gezant Richard von Kühlmann (1873–1948) ging akkoord; hij volgde met belangstelling Visschers samenwerking met von Humboldt en achtte het eveneens wenselijk over een “goed ingelichte instantie” (*gut eingeführte Stelle*) te beschikken om “de Zuid-Afrikaanse pers op grote schaal te beïnvloeden” (*um die süd-afrikanische Presse im weiten Umfange zu beeinflussen*).⁶ Von Kühlmann keek al sinds geruime tijd uit naar mogelijkheden om de op Zuid-Afrika gerichte Duitse propaganda op een meer georganiseerde manier te bedrijven. Omdat het Berlijnse Auswärtige Amt niet willig was de tot nu toe gefinancierde propaganda-activiteiten van het Haagse gezantschap (gericht met name op de beïnvloeding van Nederlandse en Vlaamse pers, alsook het culturele en literaire veld in de lage landen) verder uit te breiden, moest er echter naar andere financieringsbronnen gezocht worden. Een geïnteresseerde partner werd snel in het Reichskolonialamt gevonden.

Nadat de “Schutztruppe” van 3500 man in Duits-Zuidwest-Afrika in juli 1915 had gecapituleerd en generaal Louis Botha het beheer over de Duitse kolonie had overgenomen, nam Zuid-Afrika opeens een belangrijke plaats op de kaart van de Duitse propaganda in. Van de toekomstige politieke constellatie binnen de Unie van Zuid-Afrika hing immers het beheer van diamantvelden af die sinds 1909 door de maatschappij “Diamantenregie”, een samenwerkingsverband tussen privé ondernemers en het Duitse rijk, werden beheerd (Schölzel 2006:59-61). In Berlijnse regeringskringen was men er snel van overtuigd dat militaire herovering van Duits-Zuidwest-Afrika onafhankelijk van oorlogsresultaten toch al moeilijk zou zijn (Jahnel 2007:466). Vandaar dat hier eerder een onopvallende diplomatieke aanpak wenselijk was, waarvoor de historische betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika een geschikte draagvlak vormden. Hierover werd dan ook sinds oktober 1915 tussen het Reichskolonialamt en het Duitse gezantschap in Den Haag druk gecorrespondeerd.

Het Reichskolonialamt kwam met het voorstel een beroep te doen op een door de “Diamantenregie” opgezette dispositiefonds en verklaarde zich bereid met de maatschappij hieromtrent in overleg te treden. Voor verdere gesprekken met het college van bestuur van de “Diamantenregie” had het Reichskolonialamt echter een duidelijk beleidsplan nodig.⁷ Op diens verzoek stuurde Richard von Kühlmann aan de rijkskanselier een memorandum waarin hij de mogelijkheden beschreef van de “bevordering van de Zuid-Afrikaanse propaganda vanuit Nederland” (*Förderung einer südafrikanischer Propaganda von Holland aus*):

Nederland, samen met activiteiten van het keizerlijk gouvernement-generaal, biedt zich uitstekend als basis aan om in de Vlaamse kwestie op te treden. Nederland is eveneens een zeer geschikt, (...) misschien ook het enige mogelijke vertrekpunt voor propagandistische activiteiten in Zuid-Afrika. Een dergelijke activiteit lijkt mij in veel opzichten dringend noodzakelijk. Ten eerste geeft het ons de gelegenheid, onze invloed in Holland zelf te versterken. De samenwerking met de hier nog steeds talrijke elementen die het verlies van Zuid-Afrika door Nederland nog niet te boven kwamen en verder betrekkingen met Zuid-Afrika onderhouden, verschaft ons de mogelijkheid invloed uit te oefenen op een groot aantal personen en instellingen die anders onbereikbaar zouden blijven. Alles wat in deze opzicht voor ons Vlaams beleid van toepassing is, blijft ook in grote mate voor het beleid ten aanzien van Zuid-Afrika van toepassing. Sommige figuren die ons hun nauwe samenwerking in de Vlaamse kwestie verlenen, behoren eveneens tot geestelijke leiders van een beweging, die in Zuid-Afrika het terugdringen van het Engelse imperialisme en de Groot-Nederlandse gedachte nastreeft. Wat het Zuid-Afrikaanse doel zelf betreft, zo zou in eerste instantie, door

⁶ Richard von Kühlmann aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 6.11.1915, R123034, PA AA.

⁷ Reichskolonialamt (Geheimer Oberregierungsrat Meyer-Gerhard) aan Richard von Kühlmann, 29.9.1915, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

beïnvloeding van de Hollandse partij in Zuid-Afrika, het idee om Duits-Zuidwest-Afrika in de Unie van Zuid-Afrika te incorporeren tegengewerkt moeten worden. Een verder strategisch doel zou zijn, door de bestendige sterking en de ondersteuning van Hollandse, anti-imperialistische groeperingen in de Unie van Zuid-Afrika, de vanuit de zuidelijke flank uitgaande bedreiging voor het toekomstige Duitse rijk in Zuid-Afrika te nivelleren zover dit met politieke middelen mogelijk is.⁸

Von Kühlmann stelde vervolgens een driestappenplan voor de vanuit Nederland opererende “südafrikanische Propaganda” voor. Ten eerste zouden de met het Haagse gezantschap in verbinding staande Groot-Nederlandse groeperingen versterkt moeten worden als ook nieuwe instellingen opgericht. Ten tweede zouden geldmiddelen ter beschikking gesteld worden voor de “Hollandse Boerenpartijen” in Zuid-Afrika; deze zouden ook regelmatig geadviseerd worden door Nederlandse en Duitse en “in de Zuid-Afrikaanse verhoudingen zeer ervaren contactpersonen” (*vollkommen in den südafrikanischen Verhältnissen bewanderten Vertrauenspersonen*). Ten derde hield von Kühlmann een gerichte beïnvloeding van de pers in Zuid-Afrika én Nederland met in dagbladen en tijdschriften gelanceerde artikelen, alsook financiële steun voor aan de Groot-Nederlandse gedachte toegewijde bladen voor noodzakelijk; hiervoor meende hij al een geschikte bemiddelaar te hebben gevonden: Johannes Visscher. Bij het memorandum was geen gespecificeerde begroting gevoegd, von Kühlmann wist echter wel dat het door het Reichskolonialamt toegekende bedrag wegens het politieke belang van het project niet lager mocht uitvallen dan één honderdduizend mark.⁹ De Haagse gezant vond zonder moeite gehoor bij de staatssecretaris van Koloniën, Wilhelm Heinrich Solf. Beiden kenden elkaar goed: von Kühlmann onderhandelde in 1913 in opdracht van de rijksregering met het Britse ministerie van buitenlandse zaken over de indeling van Portugese en Belgische kolonies; het verdrag, op grond waarvan Duitsland in de toekomst een recht op Angola, São Tome en Príncipe toebedeeld zou hebben gekregen, werd in oktober 1913 door Solf ondertekend. Sindsdien gold von Kühlmann als “Afrika-expert”.¹⁰ Op

⁸ Richard von Kühlmann aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 9.10.1915, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA [So wie Holland eine sehr geeignete Basis ist, um parallel mit der Tätigkeit des Kaiserlichen Generalgouvernements in Belgien in der flämischen Frage vorzugehen, so bildet Holland auch einen ausgezeichneten, soweit sich übersehen lässt, wohl den einzig möglichen Ausgangspunkt für eine deutsche politische Betätigung in Südafrika. Eine solche Betätigung scheint in mehrfacher Hinsicht dringend geboten.

Einmal gibt sie uns Gelegenheit, unseren Einfluss in Holland selbst zu stärken. Denn das Zusammenarbeiten mit den hier noch immer zahlreichen Elementen, die den Verlust Südafrikas für die holländische Sache nicht verwunden haben und Beziehungen nach dort weiter unterhalten, gewährt uns Einflussmöglichkeiten auf eine grosse Zahl von einzelnen Personen und Organisationen in Holland, die uns sonst nicht zugänglich wären. Alles was sich in dieser Beziehung über unsere flämische Politik sagen lässt, trifft in eben so hohem Masse für eine südafrikanische Politik zu. Sogar einzelne Persönlichkeiten, die in der flämischen Frage intim mit uns zusammenarbeiten, gehören auch zu den geistigen Leitern jener Bestrebungen, die in Südafrika durch Zurückdrängung der englischen imperialistischen Idee eine Förderung der grossniederländischen Gedanken anstreben. Was die afrikanische Ziele selber anbelangt, so wäre als nächstes zu bezeichnen, durch Einflussnahme auf die holländische Partei in Südafrika dem Gedanken einer Einverleibung von Deutsch Südwest in die Union entgegenzuarbeiten. Als ferneres, mehr strategisches Ziel müsste vorschweben, durch dauernde Stärkung und Unterstützung des holländischen, antiimperialistischen Elementes in der Südafrikanischen Union einem späteren deutschen Reiche in Südafrika die Bedrohung von seiner südlichen Flanke her, so weit als dies mit politischen Mitteln möglich ist, fernzuhalten.]

⁹ Richard von Kühlmann aan Reichskolonialamt (Geheimer Oberregierungsrat Meyer-Gerhard), 8.10.1915, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

¹⁰ Wilhelm Heinrich Solf aan Richard von Kühlmann, 24.8.1916, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

16 november 1915 werd het ronde bedrag van 100 000 rijksmark (een hedendaagse koopkracht equivalent van zo'n 380 000 euro) op de speciaal voor dit doel opgemaakte rekening van het Haagse gezantschap, "S.A. Konto", overgemaakt.

Verdere samenwerking met Visscher was zodoende financieel gewaarborgd. Op 1 december 1915 werd hem de toezegging gedaan dat de maandelijks uitkering van 300 gulden tot het einde van de oorlog zou worden uitbetaald. Tot juni 1916 bleef de Amsterdamse consul van Humboldt Visschers directe opdrachtgever, daarna werd de "subsidie" door het gezantschap uitbetaald. Volgens de overeenkomst moest Visscher voortaan zijn pro-Duitse journalistieke activiteit intensifiëren. Naast *De Burger* toonde hij zich bereid ook andere Zuid-Afrikaanse bladen, o.a. *Ons Vaderland* in Pretoria en *Het Volksblad* in Bloemfontein en Potchefstroom van informatie te voorzien, alsook in de Nederlandse pers over de Zuid-Afrikaanse kwestie te publiceren. Verder verleende Visscher, door bemiddeling van het gezantschap, zijn hulp aan de redactie van de "Suid-Afrikaansche kroniek" in het o.a. door de pro-Duitse flamingant René de Clercq geredigeerde ballingentijdschrift *Dietsche Stemmen*, een blad waarin de Groot-Nederlandse gedachte uitgebreid bejubeld werd en dat zich geroepen voelde "in dezen voor den geheel en Nederlandschen stam kritieke ure het zuiver Nederlandsch standpunt te belichten" (Kiewiet de Jonge 1915:266). De kroniek werd geschreven door een Transvaler H.D.J. Bodenstein, sinds 1912 hoogleraar rechten aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en vanaf 1920 verbonden aan de Universiteit van Stellenbosch (Rinsum 2006:99-100; vgl. Schutte 2014b:53-54). Bodenstein was bestuurslid van de NZAV (Muller 1990:166), maar stond eveneens tijdens en na de oorlog (ook als redactielid van *De Burger* in de jaren 1920–1922) in nauw contact met de Duitse diplomatieke dienst.¹¹

Naast het lanceren van Duitsgezinde artikelen zorgde Visscher verder voor verspreiding van uit propagandistisch oogpunt geschikte Zuid-Afrikaanse publicaties in Nederland en Duitsland. Hij pleitte o.a. voor een Duitse vertaling van de brochure Johan H. Schoemans *Die ander kant van die rebellie* (1915).¹² Op 19 mei 1917 hield E.C. Pienaar tijdens de algemene vergadering van de Nederlands Zuid-Afrikaanse Vereniging een toespraak "De toekomstige volkstaal van Zuid-Afrika: Engels, Nederlands of Afrikaans?" die door de Duitse gezant als "zeer nationalistisch, Hollandsgezind en vooral scherp anti-Engels" (*sehr nationalistisch, hollandfreundlich und vor allem scharf antienglisch*) werd omschreven. Drie dagen later vroeg Visscher in zijn hoedanigheid als redacteur van *Hollandsch Zuid-Afrika* het Haagse gezantschap om financiële steun. De toegekende subsidie van 135 gulden maakte het hem mogelijk Pienaars schrift als een bijvoegsel in een oplage van 2500 exemplaren uit te geven.¹³

¹¹ Naast het blad *Dietsche Stemmen*, dat onregelmatig verscheen en een nogal academisch karakter had, redigeerde Bodenstein het vanaf 1916 verschijnende weekblad *De Toorts*. Dit tijdschrift richtte zich meer op de publieke opinie, bevatte een mix van beknopte essays, boekbesprekingen, ingezonden brieven en berichten die uit andere tijdschriften werden overgenomen. Beide bladen richtten zich met hun Groot-Nederlandse agenda zowel op de Nederlandse alsook op de Zuid-Afrikaanse markt en legden zich toe op de culturele en politieke benadering tussen de verschillende gebieden waar Nederlands wordt gesproken. Beide bladen hadden hun redacties in Utrechtse panden van Anton van Vessem, een advocaat die veel sympathie voor de Vlaamse zaak had (Ham 2009:22-24). Van Vessem alsook andere medewerkers van *Dietsche Stemmen* en *De Toorts* (René de Clercq, Frederic Carel Gerretson) werkten nauw samen met en kregen inhoudelijke instructies van het Duitse gezantschap. Belangrijk was voor het gezantschap het feit dat Bodenstein zijn medewerking niet alleen aan beide Duitsgezinde bladen verleende, maar tevens actief was als vaste Zuid-Afrikaanse correspondent van het als niet uitgesproken "deutschfreundlich" bekende Algemeen Handelsblad (Friedrich Rosen aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 10.2.1917, R120974, PA AA).

¹² Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande (von Humboldt) aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 18.4.1916, R123034, PA AA.

¹³ Friedrich Rosen aan het Auswärtige Amt, 28.7.1917, R123034, PA AA.

2.3 Johannes Visscher en de zaak Elie du Plessis

Visschers samenwerking met de Duitse diplomatieke dienst had zonder twijfel een financiële achtergrond. Bovendien wijst alles erop dat hij een tweede inkomstenbron wist te regelen. In november 1915 schreef Visscher aan H. J. Kiewiet de Jonge dat hem een maandelijks subsidie van 200 gulden (voor de periode van één jaar, met uitzicht op verlenging) werd toegestaan door de NZAV om hem in staat te stellen zijn werk als adjunct-secretaris van de Voorschotkas op te geven en zich alleen aan zijn nieuwsdienst voor Zuid-Afrikaanse bladen te wijden.¹⁴ Zodoende verdiende Visscher met zijn journalistieke activiteit 500 gulden per maand.

Er bestaan echter geen aanwijzingen dat de NZAV en *De Burger* van de door Visscher aan het Duitse gezantschap verleende medewerking op de hoogte waren. Op één persoon na: de Transvaler H.D.J. Bodenstein die niet alleen een bestuurslid was van de NZAV, maar ook als vertrouwensman en informant in dienst was van de Duitsers. Toen het allereerste nummer van *De Burger* verscheen woedde de oorlog al één jaar. De redactie van *De Burger* werd vanaf het begin regelmatig geconfronteerd met beschuldigingen van een pro-Duitse houding. Door middel van boycotacties probeerde de Engelstalige Kaapse pers, met name de *Cape Times* en *The Cape Argus*, advertentiecontracten te beïnvloeden. In Kaapstad, de vesting van de Unionisten, kon elke afwijking van Reuters' nieuwsdienst verregaande gevolgen hebben voor *De Burger* (Muller 1990:225-239). Als gevolg van de Britse censuur werd eind 1915 door de redactie besloten op te houden met Visschers "kabelgrammen". Voortaan stuurde hij alleen nog zijn "Brieven uit Nederland" die anoniem werden gepubliceerd (Muller 1990:175-176). Een mogelijke onthulling over vijandig, Duits geld dat achter deze teksten van een naamloze correspondent zat, zou natuurlijk in een tijd waarin oorlogswetten van kracht waren, noodlottig zijn voor de redactie.

Fatale gevolgen voor *De Burger* hadden uiteindelijk echter niet de brieven, maar de volkomen onbekommerde houding van Visscher en van de Duitse diplomaten. Op 17 september 1915 ontmoette Visscher op de Voorschotkas ene Elie du Plessis.¹⁵ Deze gaf zich uit voor een Transvaalse farmer uit Rustenburg en vertegenwoordiger van de Nationale Partij die in opdracht van generaal Hertzog contact zocht "met de top van de Duitse overheid in Berlijn" (*mit den Spitzen der deutschen Behörden in Berlin*). Deze wou hij op de hoogte brengen van de stand van zaken rondom Botha's "rooftocht" (*Raubzug*) tegen Zuidwest-Afrika, die door de "grote meerderheid van het Boerenvolk" (*die große Mehrheit des Burenvolkes*) als een "schending van hun nationale eer" (*Schande auf ihre nationale Ehre*) werd gezien.¹⁶ Visscher bemiddelde tussen de hem volstrekt onbekende Afrikaner en het Duitse gezantschap. Tien dagen later zat du Plessis met de nodige reisvergunningen op de trein naar Berlijn, begeleid door H.D.J. Bodenstein. In het gebouw van het Reichskolonialamt in Wilhelmstraße 62 werden beide heren bijna vorstelijk onthaald door staatssecretaris Wilhelm Solf en onderstaatssecretaris Adolf Zimmermann. Tussen 28 september en 5 oktober voerden Solf en Zimmermann persoonlijk herhaaldelijke gesprekken met du Plessis en stelden vervolgens een uitvoerig bericht van zes bladzijden op. Du Plessis informeerde zijn gesprekspartners over het veronderstelde beleid van Hertzogs Nationale Partij tegenover Duitsland: geen belang bij annexatie van het Duitse Zuidwest-Afrika, goede handelsbetrekkingen tussen Pretoria en Berlijn, Duitse

¹⁴ Johannes Visscher aan H. J. Kiewiet de Jonge, 6.11.1915, in: Muller 1990:173.

¹⁵ Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande (von Humboldt) aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 15.4.1916, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

¹⁶ Wilhelm Heinrich Solf, "Aufzeichnung über den Inhalt mehrfacher Unterredungen mit dem vom 28. September bis 5. Oktober in Berlin anwesend gewesenen Farmer Elie du Plessis aus Rustenburg, Transvaal", 9.10.1915, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

steun voor onafhankelikhedspogingen van de Boeren (dit in verband met de mogelijke proclamatie van de Boerenrepubliek na de gewonnen verkiezingen van 20 oktober 1915). Verder stelde du Plessis een actieplan voor de nabije toekomst op. Ten eerste, het Auswärtige Amt zou hem van materiaal moeten voorzien om “geruchten over Duitse gruweldaden in België” (*Gerüchte der deutschen Gräueltaten in Belgien*) in de Zuid-Afrikaanse pers te ontcrachten; voor de verspreiding van het persmateriaal zou de Nationale Partij zorgen. Vervolgens zou in Duitsland geld voor Duitse gevangenen in Zuid-Afrikaanse interneringskampen verzameld worden en door “Hollandse bemiddeling op betrouwbare manier in handen van Zuid-Afrikaanse comités gebracht worden” (*durch holländische Vermittlung in zuverlässiger Weise in die Hände der südafrikanischen Sammelkomitees gebracht werden*). Ten slotte, ontwikkelde hij plannen voor het torpederen van Zuid-Afrikaanse transportstoomschepen door Duitse duikboten. Omdat vooral de kleurlingsoldaten, redeneerde du Plessis, na een langer verblijf in Europa een “zedelijk gevaar” (*sittliche Gefahr*) voor blanke vrouwen en kinderen konden gaan vormen, moesten dezen op zee “onderschept” (*abgefangen*) worden. Duitse ambtenaren waren dermate gecharmeerd van du Plessis dat ze hem elektrische installaties van Siemens & Halske, alsook een munitiefabriek en interneringskampen lieten zien.¹⁷ Voor ze op 5 oktober 1915 afscheid van elkaar namen, kreeg du Plessis van Solf een dure Mädler-koffer met dubbele bodem cadeau zodat zijn notulen veilig mee konden reizen.

Na zijn verblijf in Berlijn ging du Plessis op 7 november naar Londen zonder daarvoor redenen aangegeven te hebben. Dit verontrustte zowel von Humboldt als Bodenstern enigszins.¹⁸ Op 13 november voer du Plessis terug naar Kaapstad. In januari 1916 nam hij opnieuw contact op met het keizerlijk consulaat-generaal te Amsterdam. Hij verzocht de reis- en verblijfskosten van een Zuid-Afrikaanse student te vergoeden die binnenkort in zijn opdracht naar Nederland zou komen. Het Auswärtige Amt betaalde de uitgaven uit het fonds “südafrikanische Propaganda”.¹⁹ Tot een bezoek kwam het echter niet. Op 11 april 1916 kreeg Hans Paul von Humboldt-Dachröden in de ochtendeditie van het *Algemeen Handelsblad* het volgende bericht te lezen:

Een eigenaardige onthulling wordt in “Ons Vaderland”, het orgaan van der Nationale Partij, te Pretoria gedaan. Volgens dit blad zou iemand, die voorgaf te zijn afgevaardigde van deze partij, naar Holland zijn gekomen als spion van de Britsche Rijksregering. In Holland zouden de betrokken personen – wie dit zijn, wordt niet gemeld, doch men moet aannemen dat het Afrikaners waren in Holland woonachtig – de verklaringen van deze spion dat hij de Nat. Partij zou vertegenwoordigen, niet hebben vertrouwd, omdat hij zijn beweringen niet met bewijzen kon staven. Zij zouden toen naar Gen. Hertzog te Bloemfontein hebben getelegrafeerd: “Kent U E. P., vroeger adjudant generaal de Wet, thans voorzitter Nationale Partij Rustenburg.” Hierop zou het antwoord zijn gekomen van Hertzog Bloemfontein aan dr. M. Amsterdam. Persoon in kabel vermeldt vertegenwoordigt Partij. De bewuste persoon nu beweert dat het telegram uit Amsterdam afgezonden, nimmer te Bloemfontein is aangekomen, doch in Londen is onderschept, dat men daar het antwoord heeft opgesteld en naar Amsterdam heeft teruggekabeld. Hoe het zij: met deze volmacht ging de spion in gezelschap van iemand anders naar Berlijn en wist hij blijkbaar verschillende inlichtingen te krijgen. Thans doet hij deze onthullingen, omdat de Rijksregering hem blijkbaar de hem toegezegde honoraria niet heeft uitbetaald. (...) Wat verder duister in deze zaak mag heeten,

¹⁷ Idem.

¹⁸ Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande (von Humboldt) aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 8.11.1915, 23.11.1915, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

¹⁹ Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande (von Humboldt) aan Kaiserliche Gesandtschaft im Haag, 29.2.1916, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

is, dat de Afrikaners in Holland eerst een bevestiging wilden hebben dat E. P. de Nationale Partij vertegenwoordigde, vóór zij met hem in zee wilden gaan; als hij dit deed, wilden zij hem dan wel naar Duitschland helpen? De schuld dat hier misbruik is gemaakt van den naam van de Nationale Partij en dat deze naam in een anti-Duitschen reuk is geraakt, ligt dan toch niet geheel bij de Rijksregeering (...). (Holland en Zuid-Afrika 1916:2)

Na kort beraad met H.D.J. Bodenstein, die zich als Britse onderdaan na deze personthullingen bijzonder in het nauw gebracht voelde, alarmeerde von Humboldt nog dezelfde dag rijkskanselier von Bethmann-Hollweg.²⁰ Vier dagen later werd de door het *Algemeen Handelsblad* beschreven gang van zaken ook door Visscher bevestigd. De in het artikel genoemde “dr. M.” was, informeerde hij, Nicolaas Mansveldt, lid van de NZAV en voorzitter van de Zuid-Afrikaanse Voorschotkas. Er bestonden toen echter geen aanwijzingen die aan du Plessis identiteit lieten twijfelen, aldus Visscher.²¹ Met deze brief van von Humboldt verdween du Plessis voorgoed uit de correspondentie tussen consulaat, gezantschap en het Auswärtige Amt. En dat hoeft ons niet te verwonderen, want de zaak compromitteerde niet alleen Visscher, H.D.J. Bodenstein en de Duitse diplomatieke dienst in Nederland, maar ook de staatssecretaris van het Reichskolonialamt die du Plessis uitvoerig had ingewijd in het door von Kühlmann opgestelde project “südafrikanische Propaganda”.

Enmaal terug in Zuid-Afrika maakte du Plessis, naar alle waarschijnlijkheid een geheime informant in dienst van het Britse rijk, zijn opwachting bij W.A. Hofmeyr en F.H. Dormehl, de voorzitter van de directie en de hoofdbestuurder van de Nasionale Pers. Volgens Hofmeyrs getuigenis aan zijn biografie was dit een poging om “in ’n lokval te lei om kastige Duitse omkoopgeld te ontvang” (Le Roux 1953:75, in Muller 1990:240). Hierover legden Hofmeyr en Dormehl bij de politie een beëdigde verklaring af. Volgens hen handelde du Plessis in opdracht van de regering-Botha met als doel de leiders van de Nationale Partij te compromitteren (zo werd du Plessis ook op in *De Burger* gepubliceerde spotprenten van Daniël Cornelis Boonzaaier afgebeeld, Muller 1990:359-360). Op 10 september 1918 werd de zaak in de Provinciale Raad onderzocht. Du Plessis beriep er zich op dat zijn missie een staatsgeheim was, waardoor er bedenkingen over de betrouwbaarheid van zijn uitspraken zijn ontstaan (Muller 1990:240). Het valt moeilijk te reconstrueren in hoeverre du Plessis geïnformeerd was over de rol, die Visscher als correspondent van *De Burger* in het project “südafrikanische Propaganda” speelde. Of deze kwestie tijdens zijn onderhoud met Hofmeyr en Dormehl ter sprake is gekomen, blijft onduidelijk. Toch publiceerde de *Cape Times* op 8 Augustus 1918 beweringen van J.W. Jagger, een parlamentslid van de Unionisten in Kaapstad, over de vermeende Duitse financiële steun voor *De Burger*. Jagger kon zijn onthulling echter niet met bewijzen staven (Muller 1990:241-242).

2.4 Nederlands-Zuid-Afrikaans Persbureau en de “Hilfsstelle”

Met ingang van 1917 werd Visscher leider van het Nederlands-Zuid-Afrikaanse Persbureau van den NZAV, waarvoor de ZASM financiering beloofde en de NZAV een Commissie van Toezicht aanstelde (Schutte 2014a:159). Over zijn nieuwe functie informeerde Visscher Friedrich Rosen die in herfst 1916 Richard von Kühlmann als Duitse gezant in Den Haag opvolgde en zodoende over financiële middelen uit het in november 1915 opgerichte fonds “südafrikanische Propaganda”

²⁰ Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande (von Humboldt) aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 11.4.1916, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

²¹ Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande (von Humboldt) aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 15.4.1916, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

beschikte. Rosen stelde vooral de officiële status van het persbureau (over de nieuwe inrichting werden zowel de Nederlandse regering, alsook Nederlandse consulaten in Zuid-Afrika geïnformeerd) op prijs; hij zag hierin een mogelijkheid om Duitsgezinde informatiemateriaal onder ambtelijke hoede van Nederlandse instellingen te kunnen lanceren.²²

In juni 1917 trad er in Visschers samenwerking met de Duitse diplomatieke dienst een nieuwe fase in: het door hem geleide Persbureau van de NZAV werd in de structuur van de zogenaamde “Hilfsstelle” van het Duitse gezantschap in Den Haag geïntegreerd. Dit gebeurde, naar het zich laat aanzien, zonder medeweten van het bestuur van de NZAV. De in mei 1915 opgerichte “Hilfsstelle” was een semiofficiële afdeling van het gezantschap, verantwoordelijk voor bewerking en beïnvloeding van de publieke opinie in Nederland (Eversdijk 2010:127), o.a. door middel van een uitgebreid contactennetwerk met journalisten en politici. De oprichter en de eerste leider van de “Hilfsstelle”, Friedrich Karl Adolf (Fritz) Wichert (1878–1951), was tezelfdertijd directeur van de Mannheimer Kunsthalle,²³ beschikte over talrijke contacten in het culturele en literaire veld en beheerste dankzij zijn huwelijk met Margareta Brouwer ook de Nederlandse taal. Tot de belangrijkste taken van de “Hilfsstelle” behoorden het redigeren en lanceren van Duitsgezinde persartikels in Nederlandse bladen en tijdschriften alsook een permanente beïnvloeding van redacteuren. Hiervoor werd een eigen “Presseabteilung der Hilfsstelle” opgericht, waarvan het redactiewerk uit vijf dagelijkse “persdiensten” bestond, respectievelijk de protestantse (*antirevolutionärer Dienst*), de katholieke (*katholischer Dienst*), de Vlaamse (*flämisch-belgischer Dienst*) en de Poolse (*Polnisches Pressebüro*). Daarnaast waren er nog drie onregelmatig werkende organisatorische eenheden: de “Bilderdienst” die de pers van geschikt illustratiemateriaal voorzag, de “Russischer Dienst” en Visschers “Südafrikanisches Pressebüro”.²⁴

Zodoende stond het persbureau van de NZAV door middel van de in september 1915 gesloten financiële overeenkomst tussen Visscher en de Amsterdamse keizerlijke consul-generaal, die later door het Haagse gezantschap werd overgenomen, in een nauwe relatie tot de Duitse diplomatieke dienst. Sinds juni 1917 werd Visschers journalistieke activiteit door de leider van de “Hilfsstelle” Fritz Wichert gecoördineerd; Visscher stuurde Wichert regelmatig afschriften van zijn artikelen bestemd voor Zuid-Afrikaanse en Nederlandse bladen, ook ontmoetten ze elkaar twee keer per maand om de voor Visschers teksten geldende richtlijnen te bespreken.²⁵ De door Visscher opgestelde “Berichten en beschouwingen uit de Hollandse pers in Zuid-Afrika” werden door bemiddeling van het Berlijnse ministerie van buitenlandse zaken doorgestuurd aan het Reichskolonialamt; omdat de Britse censuur de berichtgeving uit Zuid-Afrika in grote mate

²² Friedrich Rosen aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 11.3.1917, R8318, PA AA.

²³ Ook tijdens zijn aanstelling als leider van de “Hilfsstelle” in Den Haag bleef Wichert actief in zijn functie als directeur van de Mannheimer Kunsthalle. Deze semiofficiële functie Wicherts in dienst van de Duitse propaganda in Nederland leidde echter tot een geschil tussen de burgemeester van Mannheim en het Auswärtige Amt betreffende de vergoeding van Wichert. Uiteindelijk werd Wicherts maandelijks salaris door het Auswärtige Amt vergoed, het bedrag werd echter verder door de gemeente Mannheim uitbetaald. Op die manier liet Wicherts propagandistische activiteit geen sporen achter in de boekhouding van het Auswärtige Amt (Auswärtiges Amt, G. Wedel, aan burgemeester van Mannheim, 13.5.1916, R 120910, PA AA).

²⁴ “Nachrichtenersorgung der holländischen Presse durch die Kaiserliche Gesandtschaft in Haag (Erläuterung der graphischen Darstellung)”, R120975, PA AA. Zie voor uitgebreide informatie over de ‘Hilfsstelle’: Eversdijk 2010:127-212. Eversdijk bespreekt uitvoerig de op Nederland en Vlaanderen gerichte persdiensten, schenkt echter in haar studie nauwelijks aandacht aan het Poolse en het Zuid-Afrikaanse persbureau van de ‘Hilfsstelle’.

²⁵ Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande aan Zentralstelle für Auslandsdienst, 20.06.1917, R123034, PA AA.

beperkte, waren Visschers berichten een zeer gewaardeerde informatiebron “ten aanzien van de daar heersende toestanden, vooral met betrekking tot onze Zuidwest-Afrikaanse beschermingszone” (*zur Beurteilung der dortigen Lage, insbesondere im Hinblick auf unser südwestafrikanisches Schutzgebiet*).²⁶

Als leider van het Persbureau had Visscher echter ambitieuzere plannen, die hij juist met hulp vanuit Berlijn wilde verwezenlijken. Hij achtte het wenselijk de alleen maar op Zuid-Afrika gerichte activiteiten ook naar andere Britse koloniën uit te breiden. Aan de passieve houding van nationalistische groeperingen binnen het Britse imperium lag volgens hem de invloed van de Engelse nieuwsdiensten ten grondslag.

Om dit gevoel van zwakheid, die door alle nationale groeperingen in het Britse rijk wordt ervaren, tegen te werken – schreef Visscher in een in oktober 1917 opgesteld memorandum – lijkt het noodzakelijk hen te voorzien van nieuws en beschouwingen, die de Britse nieuwsdienst corrigeren en informatie over nationale bewegingen in elk deel van het Britse Rijk verschaffen. En wel zo, dat alle nationalistische groeperingen, waar in het Britse Rijk ze zich ook mochten bevinden, hun nieuws en beschouwingen aan een centraal punt sturen en dit deze vervolgens aan de nationalistische pers in alle delen van het rijk doorgeeft. Zo komt de Hollands-nationalistische pers in Zuid-Afrika te weten wat de Ieren doen en hoe de Franse Canadezen ten strijde tegen Engeland trekken. (...) De ondergetekende is leider van het Nederlands-Zuid-Afrikaanse Persbureau en verzorgt zelf de oppositionele Hollandse pers in Zuid-Afrika met beschouwingen over internationale betrekkingen met als doel de Engelse representatie hiervan te corrigeren. (...) Nu is hij van plan om zijn nieuwsdienst op de bovenvermelde manier op het gehele Britse Rijk uit te strekken. Zo hoopt hij ertoe te kunnen bijdragen dat de eenheid van het Britse rijk vanuit het middelpunt wordt aangevallen en verzwakt, zoals het levende lichaam door een gestage vermeerdering van bacteriën als het ware geflauwd en zijn weerstandsvermogen ondermijnd wordt.²⁷

Visscher vroeg tegelijkertijd om een reisvergunning om in Berlijn “vertegenwoordigers van nationalistische groeperingen” (*Vertreter nationalistischer Gruppen*) te kunnen spreken. Bij deze in oktober 1917 opgestelde en door het gezantschap goedgekeurde nota dient opgemerkt te worden dat aan dit nooit uitgevoerde “idealistische maar desalniettemin voor Duitsland voordelige plan”

²⁶ Secretaris van het Reichskolonialamt aan de staatssecretaris van het Auswärtige Amt, 21.6.1917; Friedrich Rosen aan de staatssecretaris van het Reichskolonialamt, 24.8.1917, R123034, PA AA.

²⁷ Johannes Visscher aan Friedrich Rosen, s.d. (tussen 24.8.1917 en 16.10.1917), R123034, PA AA [Um diesem Gefühl der Schwachheit aller nationalistischen Gruppen im Britischen Reiche entgegenzutreten, ist es notwendig ihrer Presse Nachrichten und Aufsätze zu liefern, welche den britischen Nachrichtendienst korrigieren und die Auskünfte über die nationalistischen Bewegungen in jedem Teile des Britischen Reiches geben, und zwar in der Weise, daß von allen nationalistischen Gruppen, in welchem Teile des Britischen Reiches diese sich auch immer befinden mögen, Nachrichten und Aufsätze an eine Zentralstelle gesandt werden, um von dort aus wieder der nationalistischen Presse in allen anderen Teilen übermittelt zu werden, so daß beispielsweise die holländische-nationalistische Presse in Südafrika erfährt, was die Iren tun, wie die französischen Kanadier den Kampf gegen England führen (...). Der Unterzeichnete ist der Leiter des Niederländisch-Südafrikanischen Pressebüros und versorgt selbst heute noch die oppositionelle holländische Presse in Südafrika mit Betrachtungen über internationale Beziehungen, die darauf berechnet sind, die englische Darstellung derselben zu korrigieren. (...) Er gedenkt nun, diesen Nachrichtendienst in der oben gekennzeichneten Weise auf das ganze Britische Reich auszudehnen. (...) Auf diese Weise hofft er, daran mitarbeiten zu können, dass die Einheit des Britischen Reiches von einem Mittelpunkte aus angegriffen und geschwächt wird, gleichsam wie ein lebender Körper durch die ständige Vermehrung von Bakterien geschwächt und in seiner Widerstandskraft untergraben wird.]

(*sein gewiß sehr idealistischer, aber nichtsdestoweniger für Deutschland nur nützlicher Plan*)²⁸ een grondig overleg is voorafgegaan met de Ierse schrijver George Chatterton-Hill, die tijdens de Eerste Wereldoorlog voor de Duitse diplomatieke dienst werkte en met wie Visscher (op eigen verzoek en door bemiddeling van het Haagse gezantschap) sinds maart 1917 in contact stond.²⁹

2.5 Visscher als redacteur van *Holland Express*

Vanaf het begin van de oorlog hield het Duitse gezantschap zich bezig met de vraag hoe de Nederlandse pers het beste beïnvloed kon worden ten einde “deze in een Duitsgezinde geest te laten werken” (*um sie in deutschfreundlichem Geiste arbeiten zu lassen*).³⁰ Om een langdurige invloed op het Nederlandse perslandschap te waarborgen zou hierbij indirect te werk zijn gegaan door het oprichten van naamloze vennootschappen en het aanstellen van Nederlandse redactieleden. Een illustratief voorbeeld voor deze pogingen tot infiltratie in, verwerving en oprichting van geheel nieuwe tijdschriften (Eversdijk 2010:274-298) was *Holland Express. Tijdschrift voor kunst, cultuur en verkeer* (1908–1929), dat als “blad van een beter karakter” (*eine Zeitschrift besseren Charakters*)³¹ werd beschouwd. Onderhandelingen over de aanschaf van het blad leidden tot geschillen tussen de Duitse legerleiding en de diplomatieke dienst.

Tegen het einde van 1915 nam een vertrouwensman van de Meldesammelstelle bij de Oberste Heeresleitung contact op met de redactie van *Holland Express* en startte financiële onderhandelingen. De wekelijkse verkoop werd geschat op 40 tot 45 duizend exemplaren die vooral werden afgenomen door in Amerika, Indië en Zuid-Afrika wonende Nederlanders met een abonnement. De beïnvloeding van het blad zou volgens de vertrouwensman kunnen gebeuren door “a) de verzending van persklare artikels, b) het opstellen van precieze richtlijnen voor bijdragen die door de redactie zelf volgens afspraak met de opdrachtgever over bepaalde kwesties worden geschreven”.³² In militaire kringen werd het tijdschrift al lang tevoren geschikt geacht voor propaganda aangezien “als hoofdartikel in de regel een overzicht van de algemene politieke of militaire situatie wordt gepubliceerd en het blad vandaar door de toonaangevende politieke pers wordt geciteerd”.³³ Vertegenwoordigers van de diplomatieke dienst dachten hier anders over: “Omdat de oorlog ten zeerste afbreuk deed aan bestaande reismogelijkheden – schreef de Amsterdamse consul-generaal C. H. Cremer aan het Auswärtige Amt – en de klas van verveelde wereldboemelaars, die dit soort lectuur als tijdverdrijf plachten te studeren, bijna compleet van het toneel liet verdwijnen, zouden de in het blad opgestelde publicaties een buitengewoon beperkte lezerskring vinden”.³⁴ Naar Cremers mening ging de wekelijkse oplage niet boven 15.000 uit, bovendien was het tijdschrift in Holland volledig onbekend.

²⁸ Friedrich Rosen aan het Auswärtige Amt, 16.10.1917, R123034, PA AA.

²⁹ Friedrich Rosen aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 11.3.1917, R8318, PA AA.

³⁰ Richard von Kühlmann, “Plan zur Erwerbung holländischer Zeitungen”, 16.11.1915, R122708, PA AA.

³¹ Königliche Preussische Meldesammelstelle Nord (Tèschemacher) aan Generalstab der Armee, stellvertretende Sektion IIIb, 25.11.1915, R8313, PA AA.

³² Idem [a) die Einsendung von hier aus fertig anzuliefernder Artikel oder b) die Abgabe genauer Richtlinien für Abhandlungen, welche die Schriftleitung nach vorheriger eingehender Verständigung mit der auftraggebender Stelle über bestimmte Themata selbst abfassen würde.]

³³ VII Armeekorps, Stellvertretendes Generalkommando aan Stellvertretender Grosser Generalstab, 21.1.1915, R8316, PA AA [Als erster Leitartikel erscheint in der Regel eine Übersicht über die allgemeine politische oder Kriegslage und nicht selten wird dieserhalb (sic) das Blatt von der führenden politischen Presse zitiert.]

³⁴ C. H. Cremer (Kaiserlich Deutscher Consul, Amsterdam) aan het Auswärtige Amt, 14.1.1915, R8314, PA AA [Da der Krieg das Reisen ausserordentlich beeinträchtigt, insbesondere aber die Klasse der

Toch werd *Holland Express* in juni 1918 aangeschaft door een zekere, met het Haagse gezantschap in verbinding staande, Johannes van Oordt, directeur van de Uitgeversmaatschappij “De Hollandsche Illustratie”, voor een bedrag van 17.000 gulden. Deze “overhaaste aankoop” (*überstürzter Kauf*), waaraan geen overleg met het gezantschap is voorafgegaan, kreeg desalniettemin steun vanuit Den Haag. Omdat het blad naar verluidt o.a. in Zuid-Afrika werd verspreid, zouden vanaf nu op een geschikte manier de “geschillen tussen Nederland en de Entente, en vooral tussen Hollanders in Zuid-Afrika en de Engelsen” (*Differenzen zwischen Holland und der Entente, insbesondere aber den Holländern in Südafrika und den Engländern*)³⁵ benadrukt kunnen worden. De kosten waren niet gering: naast de reeds betaalde koopsom en de bijkomende aanvangskosten van 30.000 gulden rekende men met een jaarlijks verlies van 7.400 gulden. Met het oog op de “impact van het weekblad op het politieke, economische en artistieke gebied” (*Wirkung der Wochenschrift auf politischem, wirtschaftlichem und künstlerischem Gebiet*) werden de geplande uitgaven door het Auswärtige Amt goedgevonden.

Tot redacteur van het nieuwe tijdschrift werd Johannes Visscher benoemd, “één van de toonaangevende vertegenwoordigers van de Groot-Nederlandse gedachte, met name ten aanzien van Zuid-Afrika” (*einer der führenden Männer der großniederländischen Bewegung, im besonderen in Hinsicht auf Südafrika*).³⁶ Naast zijn Duitsgezinde instelling werd hij vooral gewaardeerd omdat hij zich tot dusver in het openbaar niet gecompromitteerd had met zijn ‘Prodeutschum’. In het door het gezantschap opgestelde contract tussen Visscher en de Amsterdamse uitgever S. L. van Looy, die als “vertegenwoordiger” (*Vertreter*) van het gezantschap³⁷ optrad, werden exacte inhoudelijke richtlijnen gegeven:

Het weekblad zal in politiek opzicht tenderen in de richting van de Groot-Nederlandse beweging, het Hollandse activisme, met name in het buitenland, steunen en zijn aandacht aan binnen- en buitenlandse gebeurtenissen schenken. (...) In economisch opzicht zal het blad ten aanzien van de Hollandse wereldhandel (...) voorzichtig attent maken op Hollands-Duitse betrekkingen (...). In literair-artistiek opzicht zal het weekblad in verbinding staan met jonge, sterke talenten. De medewerking van toonaangevende Nederlandse literaten zal echter eveneens gewonnen worden.³⁸

3. TOT SLOT

In juni en augustus 1918, toen het keizerlijk gezantschap in Den Haag en het Berlijnse ministerie van buitenlandse zaken Johannes Visscher met een nieuwe missie op pad stuurden, werd het laatste Duitse offensief (“Friedensturm”) bij de Marne tot staan gebracht. Bij Amiens beleefde het Duitse

gelangweilten Weltbummler und Kurgäste, welche derartige Lectüre zum Zeitvertreib zu studieren pflegten, fast vollständig von der Bildfläche verdrängt hat, würden Publikationen, welche in diesem Blatte erfolgten, nur einen ausserordentlich beschränkten Leserkreis finden.]

³⁵ Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft aan Georg von Hertling, 22.7.1918, R122710, PA AA.

³⁶ Idem.

³⁷ Idem.

³⁸ Idem [Die Wochenschrift soll politisch in der Richtung der großniederländischen Bewegung arbeiten, den holländischen Aktivismus, besonders auch im Ausland, fördern, jedoch auch anderen inner- und außerpolitischen Ereignissen sich widmen. (...) Wirtschaftlich soll die Zeitung unter Beobachtung des holländischen Welthandels vom großkaufmännischen Standpunkt vorsichtig auf die Beziehungen zwischen Holland und Deutschland (...) hinweisen. (...) In literarisch-künstlerischer Hinsicht soll die Wochenschrift die Verbindung mit jungen, starken Talenten pflegen. Sie soll jedoch auch die Mitarbeit führender holländischer Literaten zu gewinnen suchen.]

leger zijn “Zwarte Dag”. Een grote doorbraak van geallieerden en muiterij in de marinehaven van Kiel maakten een einde aan de bloedige oorlog. Aan propaganda, Groot-Nederlandse gedachte en Duitse belangen in Zuidwest-Afrika viel vervolgens niet meer te denken. Nadat de wapenstilstand te Compiègne was getekend, ontving Visscher echter nog steeds zijn maandelijks subsidie uit het Zuid-Afrikaanse fonds van het gezantschap. Pas in januari 1919 werd de overeenkomst met de Nederlandse journalist als beëindigd verklaard.³⁹

Van het in november 1915 door het Reichskolonialamt toegekende bedrag van 100.000 rijksmark voor “südafrikanische Propaganda” bleek er in december 1918 iets meer dan 34 duizend mark over te zijn. De afzonderlijke uitgavenposten vallen moeilijk te reconstrueren. Wel blijkt het dat het ter beschikking gestelde geld ruimhartig werd verdeeld onder verschillende “vertrouwensmannen” die zich, naar hun eigen mening, bijzonder verdienstelijk zouden hebben gemaakt voor de breed opgevatte Groot-Nederlandse gedachte en de Zuid-Afrikaans-Duitse betrekkingen. Ook Nederlandse ondernemers wisten van het Zuid-Afrikaanse fonds te profiteren. Zo beval Abraham Kuyper het Haagse gezantschap ene J. W. Bakhuizen aan, die “van een lange reis uit Zuid-Afrika was teruggekomen, waar hij met bekende Boerenleiders in persoonlijk contact stond” (*von einer langen Reise in Südafrika zurückgekommen, auf der er mit allen nennenswerten Burenführern in persönlicher Beziehung gestanden hat*).⁴⁰ Bakhuizen stelde meerdere “Stimmungsberichte” over de politieke situatie in Zuid-Afrika op en ontwikkelde plannen voor het oprichten van een onderneming met als doel om onmiddellijk na de wapenstilstand het directe verkeer van goederen tussen Duitsland en Zuid-Afrika op gang te brengen.⁴¹ De Nederlandse ondernemer kreeg anderhalf jaar lang logistieke en financiële steun van het gezantschap en werd in verbinding gebracht met het Auswärtige Amt. Bij nader inzien bleken zijn plannen echter weinig betrouwbaar, en de eerder gemelde nauwe contacten met de Boerenleiders niks meer dan verzonnen te zijn. Van de hem toegestane bewegingsvrijheid tussen Berlijn en Den Haag maakte hij vooral gebruik om zijn autohandel draaiende te houden.⁴² Naar aanleiding van een ingesteld onderzoek beëindigde Friedrich Rosen de samenwerking met Bakhuizen.⁴³ Toch eiste Bakhuizen, zonder succes, nog in 1925 bij het Berlijnse ministerie van financiën vergoeding van de “kosten die hij tijdens de oorlog gemaakt had ten behoeve van de Zuid-Afrikaans-Duitse belangen “ (*während des Krieges im südafrikanisch-deutschen Interesse entstandenen Ausgaben*).⁴⁴ Zo gezien was de samenwerking tussen Johannes Visscher en de Duitse diplomatieke dienst in Amsterdam en Den Haag zeker het meest succesvolle project dat in het kader van het fonds “südafrikanische Propaganda” werd gefinancierd.

Ten slotte resteert nog de vraag: hoe valt Visschers activiteit tijdens de Eerste Wereldoorlog te beoordelen? Bij het beantwoorden van deze vraag moet voorzichtigheid betracht worden aangezien de kijk op de Eerste Wereldoorlog in de historiografie niet zelden teleologisch is beïnvloed door de ervaring van de Tweede Wereldoorlog. Ismee Tames geeft aan hoe anders de positie van Duitsland was in het Nederlandse nationale identiteitsdebat vóór de Tweede Wereldoorlog:

³⁹ Kaiserlich Deutsches General-Konsulat aan Kaiserliche Gesandtschaft in Den Haag, 8.1.1919, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

⁴⁰ Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 15.4.1916, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

⁴¹ Richard von Kühlmann aan Theobald von Bethmann-Hollweg, 5.3.1916, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

⁴² Auswärtiges Amt aan Richard von Kühlmann, 19.3.1916, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

⁴³ Friedrich Rosen aan Georg Michaelis, 12.11.1917, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

⁴⁴ Von Löhneysen (Finanzministerium), 24.2.1925, Akten Südafrika 1911-1929, PA AA.

(...) wat stond iemand die – toen, of door de latere historici – pro-Duits genoemd werd dan precies voor ogen? Dat het Duitse keizerrijk Europa zou overheersen? Dat Nederland lid zou worden van een Duitse bond? Dat Europa opnieuw geordend zou worden, ditmaal langs lijnen van ras en etniciteit? Of dat Groot-Brittannië, dat enorme wereldrijk, eindelijk op de grenzen van zijn macht gewezen zou worden en gedwongen zou worden een plaats te gunnen aan nieuwe spelers op het wereldtoneel? Of geloofden sommigen gewoon dat Duitsland het meest moderne land was en dat de ontwikkelingen daar – of het nu om wetenschap of socialisme ging – onvermijdelijk voorbeeld en voorbode zouden zijn voor de rest van Europa? Over de zogenaamde ‘anti-Duitsen’ kunnen vergelijkbare vragen gesteld worden. En wat te denken aan al diegenen die zich bij hoog en bij laag ‘oprecht onzijdig’ noemden? (Tames 2006:13)

Inzicht in Johannes Visschers houding ten opzichte van Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog krijgen we niet als we simpelweg “pro”-kwalificaties blijven gebruiken. Een morele veroordeling in termen van “goed” of “fout” biedt geen beeld van zijn ideeën. Wat zeker blijft, is dat Visscher geen passieve buitenstaander was. Hij nam deel aan een culturele oorlog en aan de strijd om de meningsvorming van de neutralen over Zuid-Afrika en van Zuid-Afrikaners over Duitsland. Hij maakte deel uit van een wereld waarin de Grote Oorlog werd uitgevochten.

BIBLIOGRAFIE

- Bodenstein, H.D.J. 1916. *Was generaal Botha in 1900 'n verrader?* Amsterdam, Pretoria, Johannesburg: J.H. de Bussy.
- Eversdijk, Nicole. 2010. *Kultur als politisches Werbemittel: Ein Beitrag zur deutschen kultur- und pressepolitischen Arbeit in den Niederlanden*. Münster: Waxmann.
- Gerstenhauer, M.R. 1903. Zuid-Afrika. *Neerlandia*, 7:28-29.
- Godée-Molsbergen, E. C. – Johannes Visscher. 1913. *Zuid Afrika's Geschiedenis in Beeld / South-African History Told in Pictures*. Amsterdam: S. L. van Looy.
- Graaff, Bart de. 2012. Van huistafel tot website. Geschiedenis van *Maandblad Zuid-Afrika*. *Maandblad Zuid-Afrika*, <http://www.maandbladzuidafrika.nl/node/9> [12 augustus 2014].
- Ham, Laurens. 2009. Boven ruimte, boven tijd. Het begrip ‘Groot-Nederland’ in twee tijdschriften uit de Eerste Wereldoorlog. *Tijdschrift voor tijdschriftstudies*, 25-26:21-34.
- Holland en Zuid-Afrika. 1916. *Algemeen Handelsblad*, 11 april: 1-2.
- Jahnel, Markus J. 2007. *Das Bodenrecht in “Deutschland über See”. Erwerb, Vergabe und Nutzung von Land in der Kolonie Deutsch-Südwestafrika 1884-1915*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Kiewiet de Jonge, H. J. 1915. Dietse stemmen. *Neerlandia*, 19:266-267.
- Kuitenbrouwer, Vincent. 2012. *War of Words. Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899-1902)*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Le Roux, N.J. 1953. *W.A. Hofmeyr: Sy werk en waarde*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Morriën, Joop. 1986. Visscher, Johannes. *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, <http://hdl.handle.net/10622/49784528-824A-4E17-A9E3-30A3B84835A2> [12 augustus 2014].
- Muller, C.F.J. 1990. *Sonop in die Suide. Geboorte en groei van die Nasionale Pers 1915-1948*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Rinsum, Henk J. van. 2006. *Sol Iustitiae en de Kaap. Een geschiedenis van de banden van de Utrechtse universiteit met Zuid-Afrika*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Schölzel, Christian. 2006. *Walther Rathenau. Eine Biographie*. Padeborn: Schöningh.
- Schutte, G.J. 2014a. De Amsterdamse persdienst van ‘De Burger’. *Maandblad Zuid-Afrika*, 8: 158-159.
- Schutte, G.J. 2014b. *Op de zolders van de Keizersgracht. Nederlands – Zuid-Afrikaanse geschiedenissen*. Amsterdam: Stichting ZASM.
- Tames, Ismes. 2006. ‘Oorlog voor onze gedachten’. *Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.

- Valter, M.P.C. 1915a. *Louis Botha contra Generaal Christiaan de Wet*. Amsterdam: Van Langenhuizen.
- Valter, M.P.C. 1915b. *Generaal Botha tijdens de Engelsch-Afrikaanschen oorlog in 1900*. Amsterdam: Van Langenhuizen.
- Valter, M.P.C. 1915c. *Bijdrage tot de wordingsgeschiedenis van den grooten oorlog*. Amsterdam: Van Langenhuizen.
- Valter, M.P.C. 1918. *Duitsland en de Hollandsche republieken in Zuid-Afrika*. Amsterdam: s.n.
- Visscher, Johannes. 1903. *De ondergang van een wereld: historisch-oeconomische studie over de oorzaken van den Anglo-Boer oorlog (1899-1902) : met een naschrift over de waarschijnlijke toekomst van Zuid-Afrika*. Amsterdam: Soep.
- Wilke, Jürge. 1993. Deutsche Auslandspropaganda im Ersten Weltkrieg, die ZfA, in: *Der Erste Weltkrieg als Kommunikationsereignis*, red. Siegfried Quandt, Horst Dieter Schichtel, Gießen: Justus-Liebig-Universität, Gießen 1993, 95-157.